

Füzi László

Megérkezés

IV. rész

1.

Abban, hogy váltottunk, azaz Egerből Kecskemétre költöttünk, minden egyéb mellett ott rejtett az a vágy is, hogy valahol helyet találjunk magunknak, másképpen mondva annak a vágya, hogy megtaláljuk a magunk helyét.

Ha a költözésünk után egy hónappal vagy egy évvel, vagy akár több év elmúlt után valaki megkérdezte volna, hogy valóban megtaláltuk-e a helyünket, feltehetően egyikünk sem mondott volna igent.

Nem, mert Kecskemétre is a semmire jöttünk. Számos vonatkozásban rosszabb volt a helyzetünk, mint Egerben. Ági gyesen volt, újra „otthon” Zsófi-val, vártuk az újabb baba születését, albérletben laktunk, az albérlet díja és a rezsi elvitte az én fizetésemet, a megélhetésre maradt a gyés, ami akkor ezer forint körül volt.

Akkor kezdtem írni, a felkéréseknek eleget tettem, jeleztem én is, mikor miről írnék szívesen, de így is kellett az az említett hét év, hogy az ekkor írt tanulmányaimból, recenzióimból az első kötetem összeálljon.

Előadásokat tartottam, TIT-tanfolyamot vezettem, aztán óraadó lettem az egyik szakközépiskolában, fél évig vagy egy teljes évig helyettesítettem egy beteg tanárt.

Ekkor már valóban megtapasztaltuk, hogy egy fizetésből nem lehet megélni, ezért váltaltam egyre több munkát. Sokadszorra mondom, így volt ezzel akkor mindenki, s így van ezzel ma is szinte mindenki. Ehhez most azt teszem hozzá, hogy az elmúlt ötven év legnagyobb kárt okozó jelenségének tartom ezt. Ha több helyen dolgozik valaki, akkor nem tud teljes erővel az állandó munkájára figyelni, ha több helyen dolgozik valaki, akkor állandó kapkodásban-rohanásban éli az életét, s az elvégzett munka egyik területen sem éri el azt a színvonalat, amelyet el kellene érnie. A magam munkájával sokszor voltam elégedetlen én is. Mindehhez hozzáteszem azt is, hogy a különböző munkák közötti állandó váltások hozzájárulhatnak az ideiglenesség érzetének kialakulásához.

2.

Sokszor veszítettük el a reményt, hogy valóban sikerül megkapaszkodnunk itt, hogy egyszer majd lesz Áginak is munkája. Az első időben, amikor mentem haza,

sokszor találtam magába zuhantan, Zsófi mellett is egyedül volt, ismerőse-barát-nője nem volt, munkája sem, amin keresztül a városhoz kötődhetett volna.

Ági lányunk ezerkilencszáznyolcvanhárom februárjában született meg, végül, amikor a gyese ideje lejárt, Ági a félegyházi múzeumba került, „ingázó” lett, csak az általánosnak gondolt iránnyal ellentétesen, ő Kecskemétről járt át Félegyházára, s nem fordítva, ahogyan azt a többség tette. Megszerette ezt a várost, a múzeumot, majd csak Péter születése és a vele otthon töltött évek után kerül be a kecskeméti múzeumba.

Nehéz időszak volt, feszültségekkel-görcsökkel teli, pénzünk pedig alig volt. Amikor Lengyel Laci Egerből meglátogatott bennünket, gondolkodnunk kellett, kenyeret vagy kávé-t vegyünk, hogy meg tudjuk kínálni valamivel.

A szerkesztőségbe is nehezen illeszkedtem be.

Nem a nyár, s nem a szabadságok miatt.

Azért illeszkedtem be nehezen a szerkesztőségbe, mert a gondolkodásomban más kép élt egy szerkesztőségről, mint amilyen az a szerkesztőség volt, amelyikbe én kerültem.

Minden bizonnyal a világ bármelyik szerkesztősége más lett volna, mint amilyennek én egy szerkesztőséget elképzelttem.

Másképpen építettem fel magamban egy irodalmi folyóirat szerkesztőségét, mint amilyen az volt, amelyikbe bekerültem.

A *Forrás* harcos lap volt, minden számában fontos, közéleti kérdéseket érintő írások jelentek meg, a távolból egyfajta központnak képzeltem, központnak, ahol tulajdonképpen napról napra tanácskozások, megbeszélések zajlanak, akció-tervek születnek, emberek cserélik ki a véleményüket, valójában zajos közéleti központnak gondoltam a szerkesztőséget.

Nem csak ezt a szerkesztőséget, hanem minden más hasonló feladatot ellátó intézményt.

3.

Az első napok egyikén hívtak a rendőrségről, Julika, a titkárnőnk adta át az üzenetet. Útlevélkérelmet adtam be, az az üzenet érkezett, gond van az útlevelem körül, személyesen menjek be, hogy megbeszélhessük a fölmerült problémát.

Úgy terveztük, hogy kecskeméti elhelyezkedésünk után Ági szüleivel elmegyünk Bécsbe, első nyugati utunk lett volna ez, ezért kértünk útlevelet. Bementem a rendőrségre, Ági az épület előtti kis parkban várta, hogy mi fog történni. Az épületben az „útlevélosztály” tisztje azonnal átadott a III/III-as emberének, egy századosként bemutatott tisztnek, ma is szinte naponta látom az utcán, de nem tudok neki köszönni. A tiszt „lekáderezett”, jelezte, hogy tudnak egri „dolgaimról”, s kérte, hogy rendszeresen számoljak be a szerkesztőségben tapasztalatakról, ellenkező esetben az útlevelet nem kaphatom meg. Visszautasítottam az ajánlatot, állampolgári jogaimra hivatkozva kértem az útlevelet, s amikor féltettek a nyugati úttól, mondván, hogy akár kint is maradhatok, megnyugtattam őket, hogy feleségem a terhessége miatt a szüleimnél marad, én pedig biztosan nem hagyom magára egy kicsi gyermekkel, ráadásul terhesen. Az utcán azonnal elme-

séltem Áginak mindent, majd a szerkesztőségbe mentünk, s ott is beszámoltam a történekről főszerkesztőmnek, Hatvani Dánielnek.

A Történeti Hivataltól kapott anyagot olvasva fedeztem fel, hogy valóban sokat tudtak rólunk, tudtak arról is, jóformán az elképzelés felmerülésekor, hogy Egerből Kecskemétre készülünk.

A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-as osztálya már 1982. január 16-án tájékoztatta a hasonló Bács-Kiskun megyei osztályt: „Tájékoztatjuk Vezető Elvtársat, hogy megbízható forrásból származó, ellenőrzött adataink szerint Füzi László (itt, zárójelben, a személyes adataim sorakoznak, F. L.) a 'Forrás' volt olvasó szerkesztője, Goór Imre helyére pályázik. Nevezett személy a 'Szerkesztő' fn. bizalmas nyomozás szoros kapcsolata, aki elhelyezkedése ügyében ígéretet tett számára, hogy kapcsolatain keresztül segíteni fogja. Füzi László nacionalista platformú ellenzéki beállítottságáról több alkalommal tájékoztattuk a Heves megyei RFK III/III. Osztályát.”¹ A Szerkesztő fedőnevű nyomozás célszemélye Ilia Mihály volt. A szövegben előforduló hibákat nem javítottam.

Számomra ma már valójában nem az a kérdés, feltehetően azért, mert az én életem nem ment rá a megfigyelések körüli aljas játékokra, sem így, sem úgy, szóval számomra már nem az a valódi kérdés, hogy mit tudtak, s mit nem tudtak rólunk, hanem az, hogy mi volt a tétje a tudásuknak. Használták-e valamire, s ha igen, mire? Megakadályozhatták volna, csak példaként említem, hogy a Forráshoz kerüljek? Megvitatták ezt? Ki és mikor, s ha igen, milyen keretek között? Önálló erőként létezett-e a belügy, gyakorolt-e hatást, ahogy akkor mondták, a párt- és állami vezetésre? Ha nem, akkor mi értelme volt az elképzelhetlen mennyiségű információ összegyűjtésének?

Évtizedekkel a történések után Müller Rolf, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának történész munkatársa feldolgozta a Forrás körüli megfigyelések anyagát. Pontosabban csak áttételesen, az idők során keletkezett ügyek másutt vagy mások anyagában megőrződött dokumentumait dolgozhatta fel, mert a Forrásról összegyűjtött dokumentumok vagy megsemmisültek (így ez túlságosan is általánosnak tűnik, ezért azt mondom, hogy megsemmisítették őket), vagy rejtőznek valahol. Idézem Müller Rolfot: „Az ügyek (...) végigkísérték a kecskeméti lap hetvenes-nyolcvanas évekbeli történetét, állambiztonsági lenyomatai mégsem maradtak fenn, legalábbis a kutatás során ez idáig nem kerültek elő. 'Szerencsés' kivételt képez (...) a Forrás történetének legnagyobb visszhangot kiváltó fejezete”, s ezt követően a lapból pengével kivágott Csoóri-írás kapcsán keletkezett dokumentumokat idézi.²

4.

Ági „otthon” volt, gyesen Zsófi-val, munkahelyi kötődése nem volt, a szerkesztőségi élet pedig más ritmust követelt, mint ahogy az iskolai munka zajlott.

Nehezen alkalmazkodtunk az új körülményekhez.

1 A levél 1982. január 16-án íródott, Várhelyi Ferenc rendőr százados, osztályvezető helyett ismét csak Bókai János (?) írta alá.

2 Müller Rolf: *Célkeresztben a Forrás. Kísérlet egy állambiztonsági történet rekonstrukciójára*. Forrás, 2011. 1. 83.

Írtam már, a megérkezésünket követő napon bementem a szerkesztőségbe, meglepődtem, hogy senkit nem találtam ott. Azok, akik főállásban dolgoztak, szabadságon voltak, a többiek máskor is csak hetente jártak be.

Ezt is meg kellett szokni. A szerkesztést nem lehet a napi, órarendbe foglalható munkával összehasonlítani. Az iskolában bedobtak a mélyvízbe, napi öt-hat órát tartottam azonnal, a szerkesztésnél évek kellettek ahhoz, hogy a lapban érezzem az írások helyét, érzem a felkérések, az érkező kéziratok ritmusát, a szerkesztőségi élet kereteit, másképpen ez nem is történhetett volna.

Hét év kellett ahhoz is, hogy első, vékonyka könyvem tanulmányait, recenzióit megírjam.

Akkor mindent gyorsítani szerettem volna, noha még a munka valóságos ritmusát sem éreztem.

Ismét évek kellettek ahhoz, hogy alkalmazkodjam ahhoz a világhoz, amelyikbe belekerültem.

5.

S mégis központ volt a szerkesztőség, csak másképpen, ahogy azt én gondoltam. Központ volt a főtéren álló Sajtóház tetőterének a belső udvarra néző részében is.

Levelek, telefonok és személyes találkozások rajzolták ki a mindennapi munka kereteit, ám valamiféle rejtett koreográfia szerint szervezni, organizálni ezt a munkát előre eltervezetten, pörgő napi tempóban lehetetlen lett volna.

Akkor mindenben a tudatosságot, az eltervezettséget, az akaratot kerestem, ma már tudom, hogy a legtudatosabban felépített tematikus szám összeállításánál, szerkesztésénél is számos esetlegesség jelentkezik.

Ma már tudom azt is, bűnt követnének el, ha megkísérelnék ezeknek az esetlegességeknek az eltüntetését.

6.

Ebben a könyvben a magam életének történéseit próbálom rögzíteni, ezért a lap történetét még csak alapvonalakban sem vázolhatom fel.

Megtettem ezt, valóban vázlatként az egyik munkámban, azt pedig érzem, hogy valódi, mély folyóirat-történet talán nem is írható meg.

Nehéz írnom a lap szerkesztőivel való kapcsolatokról, bármit is vetnék papírra, azonnal a kiigazítás, a leírtak pótlása, gazdagítása következne, szétfeszítve minden keretet.

Mindenkivel más jellegű kapcsolatom volt, alapvetően a közös munkából következően. De talán nem is csak abból, hanem inkább az eltérő alkatokból következően. Hatvani Dani inkább feszült, az elvégzendő feladatokat szeme előtt tartó ember volt, Székér Bandi az irodalmat, a műveket, az olvasmányait beépítette az életébe. Szó szerint élvezte az irodalmat. Bandi sok történetet mesélt, kedves anekdotáit emlegette visszatérően, Buda Feri viszont ritkán szólalt meg. Pintér Lajos lebegett a világ fölött, Zám Tibort csak a reáliák foglalkoztatták. Akarva sem lehetett volna összetettebb társaságot elképzelni.

Egy idő után Hatvani Danival együtt vittük a napi ügyeket, én a lap megjelenése körüli dolgokat intéztem, s miután Dani másodsorra is megnősült, a mi lányainkkal egyidős lányai voltak, magánkapcsolat is kialakult közöttünk, Pintér Lajos állt korban hozzám a legközelebb, így a napi élet gondjairól is beszélgettem vele, Szekér Bandi az irodalmat érzelmileg is megélő tanár volt, az én tanárságom, kicsit talán a filozófiát is hozzájárult a vele való kapcsolatom kialakulásához, Buda Ferivel 1986-ban majd együtt utazunk három hétre a Szovjetunióba, először Moszkvába, s onnét Alma-Atába és Frunzéba, valójában majd akkor csiszolódunk össze. Zám Tiborral pedig...

Sajnos Zám Tiborral kevés közös időnk volt, 1984 áprilisában meghalt. *A Szeplős fogantatás* című kötetét „őszinte rokonszenvvel” dedikálta nekem, közéleti viaskodásait pedig én szemléltem a rokonszenvnél nagyobb érdeklődéssel. Bodor Jenő nyugalma, kiegyensúlyozottsága nagyon sokat jelentett a *Forrás* körül, nekünk személyes gondjaink intézésében is segített.

7.

Olvasó- és tördelőszerkesztőnek kerültem a laphoz, ez a kettősség valójában a kéziratoknak a szedéshez való előkészítését és a lap betördelését jelentette.

A nyomdából hosszú levonaton kaptuk meg a szöveget, ezt kellett oldalméretekre szétvágni és a meglévő formára felragasztani.

Olló és ragasztó, technokol, mintha szipóztam volna abban a pár órában, amelyekben ezt a munkát végeztem. Valóban pár óra volt az egész, a végén már talán csak egy vagy kettő, ekkor nyerte el a lap a véglegesnek gondolt formáját, helyükre kerültek a képek, eldőlt, hogy a leadott anyagból mi fér bele az akkor átlagos kilencvenhat oldalba, ez a kötöttség azt jelentette, hogy kicsit a szerkezetet is formálhattam, ám ha ennyi lett volna a munkám, akkor ezért nem lett volna szabad Egerből Kecskemétre költöznünk.

Számomra az volt az érdekes, ami mindezen fölül volt.

Ma már akár nagy szerkesztőségnek tűnhet a *Forrás* akkori szerkesztősége. Valóban több embert foglalkoztatott, mint amennyit ma egy irodalmi folyóirat szerkesztősége foglalkoztat, valójában azonban „csak” négyen dolgoztunk ott főállásban, Hatvani Dani, Lajos, Julika, azaz Vörös Józsefné, a titkárnőnk és én. Gazdasági ügyeinket a Lapkiadó Vállalat munkatársai vitték, a kiadói feladatokat is a Lapkiadó Vállalat látta el, a „rovatvezetők” tiszteletdíjas munkatársak voltak, s valóban a legkülönbözőbb időkben jöttek be a szerkesztőségbe.

Valójában kis szerkesztőség volt a *Forrásé*, így a munka minden fázisára ráláttam, a két szerkesztőségi szobában mindenki hallott minden telefonbeszélgetést, láttuk a bejövő leveleket, s a munka nagyobbik részét is hárman végeztük, a többiek a hozzájuk érkezett kéziratokat hozták be, s elvitték magukkal a nevükre kiszignált kéziratokat. Ezeket véleményezték, ezek a véleményezett kéziratok a véleményekkel együtt szabadon keringtek a szerkesztőségben.

Ebben a valamennyire mégiscsak bürokratizált, ám inkább a beszélgetésekre épülő forgatagban ismertem meg a szerkesztőségi munkát, a szerkesztők ízlését, s azt, hogy mi a véleményük az irodalomról és a társadalomról.

Ekkor ezerkilencszáznolcvankettőben voltunk, másik térben, de ugyanabban az időben, amelyekben Egerből eljöttünk.

Amikor Szegedről Egerbe mentünk, változott a státusunk, egyetemi hallgatókból munkát végző emberek lettünk, gyermekünk született, magunkon kívül felelősök lettünk érte is, miközben megváltozott, radikalizálódott az a szellemi közeg, amelyekben elhelyeztük magunkat.

Kecskeméten ugyanazt az időt éltük, amelyet Egerben. Azt, hogy eljöttünk Egerből, más okok mellett az motiválta, hogy közelebb érezhessem magamat a szellemi élet történéseihez. A korábban jelzett történések közül sok megtörtént már, megjelent Csoóri Sándor írása a Don-kanyarban elpusztult második magyar hadseregről, már kivágták az *Egy nomád értelmiségi* című Csoóri-írást a *Forrásból*, a *Mozgó Világ* még a fénykorát élte, ahogy az irodalom egésze is a szellemi forrongás időszakát élte.

Sok minden megtörtént már, s nem tudtuk, hogy mi fog még történni. Előttünk volt még a Szárszó-szám, előttünk ennek a fogadtatása, az újabb ütőssorozat, a *Mozgó* felszámolása s még annyi történet.

Hatvani Dani általában a keddi szerkesztőségi értekezleteken számolt be a pártközpontban tartott főszerkesztői értekezletekről, a megyei pártbizottság és a megyei tanács velünk kapcsolatos állásfoglalásairól, elképzeléseiről.

Illúziótlanok, de nem cinikusak voltak ezek a szerkesztőségi értekezletek, sok-sok közbeszólással, alig idézhető megjegyzéssel. Dani legtöbbször alig tudta végigmondani a mondandóját, mert mindenki mindig mondta a maga véleményét. A szerkesztőség meghatározó tagjai negyven és ötven év közöttiek voltak, sokat láttak már, Buda Feri ötvenhat után börtönbe került, Zám Tibor is a cselekvés lázában élt ötvenhatban, így kemény kommentárokkal kísérték a hallottakat, Szekér tanár úr a testi szükségletekre utaló szavakat ismételte.

Ha a „hivatalos” rész elhangzott, már ha volt éppen, akkor következett minden más, délután kettőtől négyig, fél ötig szinte minden hírt, történetet megbeszélünk. Addig csak a JAK ülésein találkoztam a szerkesztőségi értekezletekéhez hasonló szabad légkörrel.

8

Valójában Kecskemétet is azokból a tetőtéri, hátsó udvarra néző szerkesztőségi szobákból ismertem meg.

A szerkesztőségből szinte mindenki ismert mindenkit a városból, ezer irányba voltak kapcsolataik, s magam is megtapasztaltam, hogy bárhova bemehetem, múzeumba, könyvtárba, tudtak már rólam. A könyvtárban, akkor még a Városháza sarkán volt, Várszegi Lajost kerestem, azonnal segített megkeresni a legeldugottabb könyvet is. Ha Szekér tanár úrral megálltunk a főtéren, minden szembejövő élettörténetét elmondta, mint ahogyan tette ezt Szegeden Ilia Mihály és Egerben Lőkös István.

Nagy, az egrinél nyitottabb terek voltak itt, ezekhez a nyitott terekhez is alkalmazkodnom kellett.

9.

Egy-egy város lakói nyilvánvalóan másképpen élik meg a városhoz tartozásukat.

Kecskeméthez tartozásomat én mindig, a kezdetektől, a várossal való találkozásom első pillanatától a kultúrára keresztül éltem meg. Sehol másutt nem tapasztaltam azt, amit ebben a városban, azt, hogy az itt születő kultúra sokak személyes ügye, s hogy az ahhoz kötődő törekvések képesek találkozni egymással.

A kultúra közösségteremtő erejével másutt nem találkoztam, s azzal sem, hogy az így létrejövő közösség megőrzéséért sokan hajlandóak erőfeszítéseket tenni.

A jelenség nyilván korhoz kötött volt, s azt is joggal feltételezhetem, hogy a városban sokan nem találkoztak velem, nekem azonban Kecskemét máig a kultúrájában megmutatkozó közösséget jelenti. Mintha a hatvanas évek légköre őrződött volna meg, s találkozott volna a korábbinál jóval nagyobb várost teremtő törekvéssel.

Ezzel a jelenséggel, érthető módon, a szerkesztőségben találkoztam. Többen voltunk a szerkesztőségben belül, sokan jöttek a szerkesztőségbe, mi is mentünk szinte mindenhova, a Szókraténuszba, a képtárba, a könyvtárba, a művelődési házba, a kapcsolatok ezer irányba működtek, s a szerkesztőségben belül, s azon kívül is. Az új színházigazgató, mint például Lendvai Ferenc, ellátogatott a szerkesztőségbe, s ha Kőhegyi Mihály, aki leginkább régész volt, de számos tudományterületen publikált, Bajáról feljött Kecskemétre, akkor a szerkesztőséget soha nem hagyta ki.

De ezek csak példák, ezer másikat idézhetnék. Hihetetlenül sűrű szövésű kulturális háló alakult itt ki, a személyesen megélhető kultúra hálója.

10.

A hagyomány jelenlétét talán csak Erdélyben éreztem olyan erősnek, mint itt.

Katona József itt még mindig, ha másképpen nem, akkor a kultuszával megkülönböztetett helyet foglal el. Azzal, ahogyan a műveltség a hagyományból itt kinőtt, ugyancsak Erdélyben találkoztam.

Mindez nem választható el attól, hogy a város nagyvárossá válása idején számos új kulturális intézmény jött létre, valójában a kultúrateremtés időszakában, annyi-annyi előzmény után a hatvanas évek második felétől zajlott le itt.

Az akkor megszületett intézmények a mai napig léteznek.

Az intézmények professzionálissá válásából fakadó elzárkózások ma erősebbek, mint korábban voltak.

Az is nyilvánvaló, hogy ma egészen más jellegű kulturális-művészeti tendenciák érvényesülnek, mint amilyenek a hetvenes években érvényesültek, nem beszélve arról, hogy a közösségteremtésnek is más formái léteznek ma, mint amilyenek akkor léteztek, időnként mégis úgy érzem, hogy az itteni kultúrának az idekerülésemkor megismert szellemisége néha még mindig körülveszi az embert.

Még akkor is érzem ezt, ha ez a szellemiség ma már csak egy-egy pillanatra veszi körül az embert.

Kecskemét a hatvanas évek végétől élte urbanizálódásának újabb szakaszát. Az első jelentős szakasz a századforduló időszakához kapcsolódott, ma is ámulattal tölt el, hogy akkor milyen nagy léptékben tudtak gondolkodni a város vezetői, s az is, csak példát említhetek, hogy Kada Elek milyen tudatossággal teremtette meg a kecskeméti művésztelpet. Abban az időszakban épültek fel a város máig meghatározó épületei, a második szakasz a két világháború közötti időszakhoz kötődik, a harmadik Kecskemét megyeszékhellyé válásával kezdődött, de csak a hatvanas évek második felétől teljesedett ki.

Kecskemét 1950 januárjában lett a frissen létrehozott Bács-Kiskun megye székhelye, a későbbi fejlődést nyilvánvalóan ez a döntés alapozta meg. Ez a fejlődési szakasz az elkerülhetetlen iparosításhoz és modernizációhoz kapcsolódott. Bács-Kiskun megyében nagyon intenzív migrációs folyamatok zajlottak le, Kecskemét lakossága 1941 és 1986 között mintegy 45 ezer lakossal nőtt, ez 76%-os növekedést jelentett, 1960 és 1970 között 67 ezerről mintegy 80 ezerre, 1970 és 1980 között 80 ezerről 92 ezerre, s még 1980 és 1986 között is 92 ezerről majdnem 104 ezerre.³ A város főképpen a megyei háttérből táplálkozott, közben a megye lakossága abszolút mértékben is csökkent, ami azt jelenti, hogy a Kecskemétre költözés mellett jelentős volt a megyéből való elköltözés is. (Az induló Forrás szociográfiája éppen ezeket a folyamatokat, s a folyamatokban hol önként, hol kiszolgáltatottan benne élő emberek léthelyzetét igyekezett bemutatni.)

A város kulturális életének gazdagodását ennek a második, s Kecskemétből kulturális értelemben is jelentős központot teremtő urbanizációs folyamat kísérő jelenségének kell tartanunk. A városban a megyeszékhelyekre jellemző kulturális alapintézményeken és a semmiképpen nem elhanyagolható jelentőségű színházon túl számos fontos kulturális intézmény jött létre, ezek között éppenséggel a Forrás volt az első – 1975-ben kezdte el munkáját a Megyei Művelődési Központ (később Erdei Ferencről nevezték el), szintén 1975-ben hozták létre a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézetet, a Zománcművészeti Alkotóműhelyt, ugyancsak ebben az évben, az ország második nemzeti parkjaként jött létre a Kiskunsági Nemzeti Park, 1976-ban a Magyar Naiv Művészek Múzeuma, 1975-ben a Kerámiastúdió, aztán az MTA Regionális Kutatások Központjának Településkutató Csoportja települt a városba, 1981-ben kezdte munkáját a Szórákaténusz „játékház”, 1983-ban indult, többek között a rendkívül jelentős Tóth Menyhért-gyűjteményével a Kecskeméti Képtár, 1991-ben a Magyar Fotográfiai Múzeum, hasonló jelentőséggel a későbbi évekből a Katona József Megyei Könyvtár új épületének az átadása bír majd. Nem beszéltem még a képzőművészekről, a rajzfilmekéről, a fotósokról, a rendkívüli hatással bíró építészekről, s arról sem, hogy a városba kerülő művészek, tudósok nemcsak az itteni világgal kerültek kapcsolatba, hanem egymással is, s noha a maguk világának öntörvényűségét képviselték, hatottak egymásra – ebben a vonatkozásban is érdemes átböngészni a Forrás évfolyamait, számos meglepő és érdekes írást, dokumentumot, képet találhatunk ezzel kapcsolatban.

³ Idézi: Király László György: *Ciklusok Kecskemét társadalmi-gazdasági fejlődésében*. Kecskemét, 1987, 12.

11.

Hogyan őrződnek meg a lokális társadalmak?

A történetírás nem mindenható, nem az egykor volt életet írja le, még akkor sem, ha mindaz, ami valamikor megtörtént, része a történelemnek, hanem azt, amit a megtörtént dolgokból a maga eszközeivel képes megragadni, s amit szeretne megragadni.

A Kecskemét-jelenséget, azt, hogy ez az alapvetően mezőgazdasági-tanyás térség központját jelentő város miképpen lett meghatározó jelentőségű kultúrával bíró várossá, még nem írta le senki.

Ez részben az én vereségem is. Ajánlottam témaként szociológusoknak, szerkesztőknek, újságíróknak, javasoltam, hogy egy magnó társaságában üljenek le a meghatározó szereplőkkel, s mondassák el velük mindazt, aminek a részesei voltak, aztán pedig motívumkörönként „vágják össze” az elhangzottakat. Ha ezt megtenné valaki, akkor látszana a hagyományosan befogadó jellegű helyi társadalom szerepe, látszana, hogy a politikának, hatalomnak milyen szerepe volt a történetek alakításában, s az is, hogy az egyes alkotók, műhelyek milyen módon alkalmazkodtak a hagyományhoz.

12.

Ezerkilencszáznyolcvankettőben kerültünk Kecskemétre, szinte az utolsó pillanatban ahhoz, hogy láthassam, hogyan születik meg a város kulturális közössége.

Értelemszerűen nem ismerhettem a két világháború közötti Kecskemét irodalmának kulcsszereplőit, Tóth Lászlót és Sántha Györgyöt, nem ismerhettem az itteni tér egyetemes mértékkel mérhető, nagy mágikus realista festőjét, Tóth Menyhértet, de azok, akikkel szinte napi kapcsolatba kerültem, Szekér Endre, Buda Ferenc, Benes József, vagy éppen a Tóth Menyhértről alapvető portrékat készítő Bahget Iskander, sokat beszéltek nekem róluk.

Nem voltam ott a különböző műhelyek születésekor sem, ám később valamennyivel kapcsolatba kerültem.

Tóth László (1895–1964) újságíró, nyomdász, sakk-szakíró. A harmincas években a Részvény Nyomda igazgatója, ahogy Orosz László írja, irodalomtörténeti jelentőségű tette volt az, ahogy Németh László folyóiratát, a Tanut Kecskeméthez kapcsolta, a lapot itt nyomtatták, a Tóth László igazgatása alatt álló nyomdában készült a Válasz című lap is, s a két világháború közötti magyar irodalom számos fontos könyve. A front átvonulása után, 1944-ben Kecskemét polgármestere lett, aztán a Katona József Társaság elnöke, a népi írókat ő és Sántha György kapcsolta Kecskeméthez, Németh László többször vendégeskedett Tóth Lászlóéknál, Vásárhelyre kerülése idején felmerült az a terv is, hogy Kecskeméten telepszik le.

Sántha György (1888–1974), költő, tanár, a harmincas években a Katona József Társaság alelnöke. 1935-ben jelent meg a népi mozgalomhoz köthető verseskötete, Arany homokon nomád felhők alatt címmel, a Naphívás című kötetét 1978-ban jelentette meg a Katona József Társaság.

Tóth Menyhért (1904–1980) festőművész, a főiskolát Budapesten végezte, élete nagyobbik részét Miskén élte le, élte a falu közösségi életét, fizikai munkát végzett, s egyetemes érvényű festői világot teremtett. Ahogy Sümei György írja, „az 1974-es kecskeméti tárlata után döntött úgy a Bács-Kiskun Megyei Tanács, dr. Gajdócsi István vezetésével, hogy a kiállítás legfontosabb műveiből évente 200 ezer forint értékben vásárol, egy önálló Tóth Menyhért-gyűjtemény létrehozását tűzve ki célként”. A mintegy kétezer festményből és tízezer rajzból álló életmű meghatározó jelentőségű része a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének tulajdonában van. A Forrás a kezdetektől küzdött Tóth Menyhért festészetének elismertetéséért. Egyik tanulmányában Sümei György idézi Tóth Menyhért vallomását a festészetét meghatározó fehér színről. „Van egy nem látható valóság is, amit mindenki magában hordoz. Az érzelem valósága, az értelem valósága, az emberség valósága. S ezt a belső gazdagságot nem lehet másképp kifejezni, csak az összes színek igénybevételével, ezeket áttüzesítve, átfehérítve.”⁴

13.

A kecskeméti hagyományt Katona Piroska jelentette számomra, a Katonatelepet alapító Katona Zsigmond gyógyszerész unokája.

A *Tanut* már fiatalon olvasta, Kerényi Károly feleségének, Kerényi Magdának a barátnője, rendszeres látogatójuk Asconában, Németh László sajkodi felolvasónője és értő értelmezője. Olyan pontos, kemény és nagy műveltségen alapuló mondatokat, mint amilyeneket Piroska néni mondott, többé már senki sem tud nekem mondani.

Számomra a jelen mellett a hagyományt jelenti Kecskemét két nagy irodalmár-tanár egyénisége is, Orosz László és Szekér Endre.

Emlékszem, egyszer a vonaton találkoztam Grezsa Ferencsel, arról beszélgetünk, hogy Kecskemétre költözünk, Orosz Lászlót feltétlenül keresd meg, mondta, az osztályfőnököm volt, s az ország legjobb magyartanára.

S Katona József életművének a legjobb ismerője, ezt már én teszem hozzá Grezsa Ferenc szavaihoz. Amikor Kecskemétre kerülésünk után tíz évvel született fiam szalagavatóján voltunk a Katona József Gimnáziumban, Péter osztályával szemben a folyosón felfedeztem Grezsa Ferenc osztályának tablóját. Számos ilyen láncolatot tudnék felidézni.

Orosz Laci bácsival sokszor találkozhattam, először a művelődési központ lépcsőjén.

Örülök, hogy idekerültél, mondta.

Szekér Endre is a Katona József Gimnáziumban tanított, szinte a fél várost tanította, négy évtizedet töltött a *Forrás*nál, számos könyve jelent meg, életművének legjellemzőbb vonása azonban alighanem az, ahogyan megélte az irodalmat.

Katona Piroska (1913–2003) tanár, doktori értekezését Sebők Zsigmondról írta 1939-ben. Tanulmányai, recenziói, nyelvvédő írásai jelentek meg, 1956 után internálták, ezt

⁴ Sümei György: *Tóth Menyhért*. L'Harmattan, 2011, 7., 101. és 7.

követően Kecskeméten nem kapott állást, Somogy megyében, Tabon tanított nyugdíjazásáig.

Németh Lászlóval való kapcsolata a hatvanas években állandósult, 1973 nyarán Sajkodon felolvasónője volt, de nemcsak az, hanem ápolója, társalkodónője is. Németh Lászlóval folytatott levelezését a Forrásban közölte, ahogyan a Domahidy Andrással folytatott levelezését is. Barátnőjével, Lukács Magdával, Kerényi Károly feleségével nagy levelezést folytatott, ez három dossziében a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található meg.⁵

Orosz László (1925) tanár, irodalomtörténész, az Eötvös Collegiumban tanult, írásai 1947-től jelennek meg, első írásai a Válaszban jelentek meg. 1948-ban került Kecskemétre, 1956-os szerepvállalása következtében letartóztatták, internálták, 1958-ban állás nélkül volt, 1959-től adminisztrátorként dolgozott, 1961-től iskolai könyvtárosként és tanárként tevékenykedett, 1976-ban a Katona József Múzeumba került, 1978-tól 1986-ig, nyugalomba vonulásáig ismét tanított. Orosz László alakja tanárként és tudósként hozzáért a városhoz. Irodalomtörténeti tevékenységét itt nem ismerhettem, monográfiát írt Katona Józsefről és Berzsenyi Dánielről, számos klasszikus szerző műveit rendezte sajtó alá, s Katona József több munkájának a kritikai kiadását, így a Bánk bánét is elkészítette.

Szekér Endre (1935) tanár, irodalomtörténész, szerkesztő. 1960-tól tanított a Katona József Gimnáziumban, a Forrásnak indulásától, 1969-től volt a főszerkesztő-helyettese, negyven éven keresztül. Legfőbb célja az irodalom megélésére irányult, irodalomszerepete legendás, ahogy tanári tevékenységéhez is számos legendás története kapcsolódik. Monográfiát írt Benedek Marcellról és Buda Ferencről, több tanulmánykötete jelent meg, köztük a Márai Sándor írásaival foglalkozó tanulmányait összegyűjtő kötet.

14.

Eger hátterét, a várost körülvevő tájat és a megyét alig ismertük.

Ott alig utaztunk, ha utaztunk, akkor inkább hazamentünk, de a tájat nem ismertük meg.

Egyszer-kétszer felmásztunk az Egedre, amikor Ági terhes volt, s akkor is, amikor már Zsófi megszületett, párszor kimentünk a felsőtárkányi tóhoz, mintha a tizenkilencedik századba léptünk volna vissza, olyan csendes és elhagyatott volt, az egyik oldalán egy valódi kúriával. Egyszer a hegyi úton mentünk át Egerből Miskolcra, s két hétig, vagy talán tovább is, naponta jártunk Novajra, amikor Ági ásatást vezetett ott.

Bács-Kiskunt az első itt töltött évek után jobban megismertük, mint Heves megyét. Azzal, hogy Ági Félégyházára került régésznek, a Félégyháza környéki világ lett az ő területe. Amikor Petőfiszálláson ázott, akkor az egész család átköltözött Félégyházára, ekkor ismertem meg a nyüzsgő alföldi népet, már a modernizáció időszakában, ha lehet ezt így mondani. Félégyházán este nyolc

⁵ Orosz László: *Katona Piroska (1913–2003)*. Forrás, 2003. 11. 126.

óra után is szinte mindenki az utcán volt, az emberek beszélgettek egymással, érezni lehetett, hogy szinte mindenki ismer mindenkit. Kecskemét már akkor is nagyobb város volt, az újabb kori civilizáció jelenségei inkább a lakásokban tartották az embereket.

Erre az ásatásra Hatvani Dani is eljött, ásatási munkásként az esőszünetekben felváltva Zsille Zoltán Hegedűs Andrással készített interjúját olvastuk, Nyugatról behozott könyv volt ez. Ági szinte minden évben ázott, Petőfiszálláson, Móricgáton, Pákán, én a gyerekekkel együtt szinte mindig ott voltam vele. Az „autópálya-régészet” elindulása óta pedig szinte az egész megyét bejártuk így, s az író-olvasó találkozók, *Forrás*-estek révén ismertem meg ezt a megyét. Az utolsó nagy megismerési hullám az itteni Duna mentéhez és a kicsike dunai szigethez, Veránkához köt.

A felfedezés izgalmát még ma is átélem. Ha elindulunk Bajára, vagy ha átme-
gyünk a Tiszán, akkor még ma is úgy érzem magam, mintha először indulnék
arra az útra.

Hajós környéke, a Duna menti gazdagon termő táj mindig magával ragad.

Ha vonattal jövök haza Pestről, akkor Cegléd után kezdem érezni a tájban való
otthonosságomat.

15.

A *Forráshoz* kerülésem után több lap kért tőlem írást.

Az írás szabadságát egy-egy pillanatra, pár gondolatmenet erejéig mintha
megtaláltam volna. De sok-sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megérezzem
az általam leírt mondatok ritmusát.

Ma is azt gondolom, hogy menthetetlenül az intézményesített irodalom idő-
szaka volt az.

Az intézményesítettséggel együtt járt az is, hogy azokat, akik az irodalminak
tekintett intézményekben dolgoztak, elfogadták írónak, irodalmárnak.

Az is ennek a rendszernek a része volt, hogy a megjelent szövegeket természet-
szerűen irodalomként kezelték, az olvasónak eleve irodalomként közvetítették
az írásokat, az ehhez kapcsolódó döntést nem bízták rá, ebben a vonatkozásban
fogyasztóként kezelték.

Igaz, a kiadóknál kiváló szerkesztők választották ki a megjelentetendő írá-
sokat, de az is igaz, hogy a végső szó kimondásakor ideológiai szempontok is
érvényesültek.

Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy az egész rendszert azért
működtették így, mert minden lehetséges ponton uralkodni akartak fölötte.

Ha nem is az írás szintjén, mert az ekkor írt pár recenziót nem tudom írásnak
nevezni, a *Forráshoz* kerülésem után én is bekerültem az „irodalomba”. Nehéz volt
ezt a mondatot leírnom, mert a tartalmát és magát a jelenséget is értelmezhetet-
lennek tartom, bár kétségtelen, hogy azok közé kerültem, akik az irodalom körül
tevékenykedtek. Sokakkal találkoztam így, a *Forrást* képviselve Pintér Lajossal
Illyés Gyulát köszöntöttük a Fészek Klubban a nyolcvanadik születésnapján ren-
dezett ünnepeken, s Kecskemétre is sok költő jött, főként a Kilencekhez tartozó

költők, legtöbbször Utassy József, Kiss Benedek, Kovács István, egyszer egy rájuk állított fiatal és csinos hölgy kísérte el őket, Hubay Miklós, Nagy Gáspár, később Parti Nagy Lajos, akik az Írószövetségben dolgoztak.

Írhatnám a neveket hosszan, de nem teszem ezt, a jelenségről szerettem volna írni.

Meglepett az akkori irodalmi élet demokratizmusa, bárkivel találkoztam, neves írókkal-irodalmárokkal, azonnal elfogadtak beszélgetőtársnak.

Ez az irodalmi élet mintha elkülönült volna a társadalomtól.

Külön világa volt, fontos szereplőkkel, történetekkel, anekdotákkal. Bárkivel találkoztunk, ezen a motívumvilágon belül azonnal tudtunk egymással beszélgetni.

Később E. Fehér Pál bírálta egyik írásomat a *Népszabadság*ban.

Akár örülhettem is volna mindennek, ha nem lett volna bennem ott az otthonról hozott kétely.

Ott volt, ezért sokszor feltettem magamnak a kérdést, mit keresek én ebben a világban?

Ryszard Kapuściński a Kovács Istvánnal folytatott beszélgetésben mondta: „...egy írónak vége, ha cserben hagyja, megcsalja a tőle többet elváró országot, társadalmat, közösséget, s elárulja azokat az értékeket, amelyek a társadalom számára is értékek. Rendkívül óvatosnak kell lennie e tekintetben. Ezért kértem Önt, mutassa be nekem a Forrás című lapot, ahol e beszélgetést szándékában áll elhelyezni. Tudtomon kívül vagy tájékoztatlan-ságból sem akarok olyan helyzetbe kerülni még egyszer, ami miatt egyébként – megvilágosodottan – restelkednem kellene.” Az interjú kötetben való megjelenésekor Kovács István a következő jegyzetet csatolta ehhez a szakaszhoz: „A Mozgó Világ 1983-ban történt betiltása és a Kulin Ferenc vezette szerkesztőség távozása után, a pártközpontos menlevéllel, változatlan címmel, de más borítóval újból kiadott lapot a magyar írotársadalom számottevő része bojkottálta. Az 'új' Mozgó Világ 1884. 1–2. összevont számában Ryszard Kapuściński tudta és beleegyezése nélkül közzétették A sahinshah egyik fejezetét. A lap jellegéről és az előzményekről tudomást szerzett író tiltakozott nevének és írásának felhasználása ellen. Az interjúadás előtt e negatív 'tapasztalatok' birtokában tájékozódott a Forrás szellemiségéről.”⁶

Mindezt annak illusztrálására idéztem, hogy mennyire a körön belül kellett lennie annak, aki a fontos utalásokat érteni akarta.

16.

Ezerkilencszáznyolcvanhárom augusztusában az ezerkilencszáznegyvenháromban megtartott, úgynevezett második szárszói tanácskozással foglalkozó számunk egy óra alatt elfogyott.

A szám megjelenésének délelőttjén már jöttek a telefonok a szerkesztőségbe a kérdéssel, annak, aki hívott bennünket, tudunk-e adni a számból.

⁶ Kovács István: *Világok töréspontján. Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival*. Rejtjel Kiadó, 1998, 22.

Azt, hogy hogyan futott szét a hír az összeállítás tartalmáról ilyen rövid idő alatt, elképzelni sem tudom. Lehet, hogy akkor mégsem kellett filológusnak lenni ahhoz, hogy egy-egy írás rejtett vagy kevésbé rejtett utalásait valaki felfedje, de ez az idő kevés volt ahhoz, hogy az összeállítás értelmezhetővé váljon.

Mint mindig, több hónapot dolgoztunk ezen az összeállításon. Valójában csak három „anyag” tartozott szorosan a szárszói tematikához, Salamon Konrád tanulmánya, az egykori résztvevők emlékezése egy ezerkilencszáznolcvanban megtartott konferencián, s az akkor már régóta Baján élő Bérci László fotói, ezek a szárszói tanácskozáson készültek. Ezt a három anyagot egészítették ki a népi mozgalom történetéhez kötődő közlések, írások, végül pedig Kántor Lajos írása következett, ez az úgynevezett vidéki őrhelyekkel foglalkozott, utolsó bekezdésében a nyári-téli létezés technika kisoroszi feltételeit, s Mészöly Miklós alakját érintette.

A szám összeállt, pontosabban adottak voltak a tárgyhoz kapcsolódó írások, a szerkezetet a nyomdába adáskor alakítottuk ki, hosszasan érvelve egy-egy írás mellett. Hatvani Dani végül elfogadta az érveinket, emlékszem arra, ahogyan mondta, rendben van, de a balhét együtt visszük el.

A balhét végül csakugyan együtt vittük el, mert a következmények mindenkit érintettek, elsősorban azonban mégiscsak Danit érintették, én akkor talákoztam először az egyszemélyi felelősség elvének az érvényesítésével.

A következmények súlyosak voltak, vizsgálatok következtek, viták, ütközések, hetekig azt sem tudtuk, hogy dolgozhatunk-e tovább, Dani sokáig be sem jött a szerkesztőségbe, a fontosabb leveleket én vittem ki hozzá, akkor már tanyán éltek. Megdöbbenő volt látni, hogy pár írás és egy jól összeállított képanyag milyen hatást tudott kiváltani.

Mi volt a baj ezzel az összeállítással?

Ha a mából nézem, akkor nyilvánvalóan semmi, ez az összeállítás is, mint annyi más írás, az eltüntetett múlt egy darabját akarta felszínre hozni, többet valóban nem akart tenni. Salamon Konrád alapvető, leginkább azonban leíró jellegű tanulmánya mellett fontos volt az egykori résztvevők emlékezése is, ezek az emlékezések a történelem személyességét teremtették meg, Bérci László képei pedig mintegy újjáteremtették a negyven évvel azelőtti tanácskozás légkörét. Számomra ez a képanyag, mivel a nevezetes Szárszó-kötetet nem ismertem, újdonság volt, vizuális tapasztalataim közül a lakiteleki tanácskozás képeinek az elődeit jelentették.

Az akkori hatalom szempontjából természetesen több baj is volt ezzel a számmal. Gondot jelentett az, ahogyan Salamon Konrád Németh László felszólalását értékelte, érzékelhetően előtérbe állította Erdei Ferencével szemben. Ez a szám alkalmas volt a mítoszteremtésre is, főképpen a saját út elméletének felidézésével és a képanyagával. Harmadikként említem, a központi irányítástól való elszakadást jelentette, merthogy a hatalom is akart foglalkozni, és foglalkozott is a szárszói tanácskozással, nyilvánvalóan a maga módján. Ebben a vonatkozásban a *Tiszatáj* története ismétlődött meg, Köteles Pálnak a Lánchránjan-könyvvel foglalkozó írását pontosan egy évvel ezelőtt azért kifogásolták, mert Száraz Györgyöt és a Valóság című folyóiratot jelölték ki arra a feladatra, hogy a magyar-román kapcsolatrendszer kétségbeesően elrontó könyvvel foglalkozzon.

Elhangzott még egy érv, eszerint az összeállítás sértette külpolitikai érdekeinket, s a Szovjetunió tiltakozott ellene.

Ismételten kénytelen vagyok jelezni, hogy nem történelmet írok, talán csak történetet, a magam történetét, közérdekű történésekre pedig csak akkor térek ki, ha a magam életének története beleütközik, így sem a második szárszói konferencia jelentőségéről, sem arról, hogy miképpen emlékeztek rá 1983-ban, nem írhatok. A Forrás fentebb jelzett száma természetesen kivétel ez alól, így vele kapcsolatosan meg kell jegyeznem, hogy a szám megjelenítése körüli munkát valódi cselekvésként éltem meg, nem csupán az 1980-as emlékezések gondozását értem ez alatt, hanem a máskor mechanikusan elvégzett „tördelést” is, a képek elhelyezésére külön gondot fordítottam, így a Szárszón beszélő Németh Lászlóról készült Bércei-fotót az általam legvédelettebbnek gondolt helyre helyeztem, a címlapra a résztvevők várakozásteli tekintetét középpontba helyező kép került, mintha valóban a jövővel néztek volna szembe, s külön gondot fordítottam az 1980-as képek elhelyezésére is. Salamon Konrád tanulmányának alaptételét is elfogadtam: „A háború, a nyilas rémuralom és a személyi kultusz pusztításai után csak lassan alakulhatott ki az az új értelmiség, ‘amellyel helyzete elődeinek gondolatait folytattatja’. Ma már azonban nemcsak öléttük nyilvánvaló, hogy Németh László a magyarságot fenyegető valóságos veszedelmekre figyelmeztetett. Ezt azonban akkor a ‘jövendő’ vezérkarába kerülők közül sokan félreértették, sajnálatos bizonyosságot adva ezzel tájékozatlanságukról, politikai felkészületlenségükről.”⁷

Az országos politikai fórumokat és az ugyancsak országos sajtót is megjáró ügy végül is azzal zárult, hogy a pártszervek Hatvani Dánielt újólaj pártfegyelmiben részesítették, erről Katanics Sándor megyei ideológiai titkár tájékoztatót bennünket. Próbáltunk vitatkozni vele, legerősebben Zám Tibor kísérelte ezt meg, majd pedig szerkesztőbizottságot állítottak a szerkesztőség fölé. Akár azt is mondhattuk volna, hogy ez a történet kisszerűen bár, de lezárult, de ez nem volt így, a Forrás ebben a történetben föl nem dolgozható sérüléseket szenvedett, a korábbi sebek kiújultak, mindkét fél testén, miközben a megaláztatást jelentő szerkesztőbizottság léte adminisztratív terhekkkel is járt. A Petőfi Népe 1983. szeptember 14-i számában szerkesztőségi állásfoglalásként megjelent írás pontosan jelezte a Forrás körül kialakult légkört: „A tapasztalatok sajnos azt mutatják, hogy bár sokan bábáskodnak körülötte, valahogy mégis hiányzik az a fajta kollektív bölcsesség, felelős elkötelezettség és szerkesztői gondosság, amelyet különösen akkor lehet észrevenni – ha nincs jelen.”⁸

A történetekkel részletesen, számos dokumentumot bemutatva foglalkozik Hatvani Dániel a Tilalomfák árnyékában (Egy irodalmi főszerkesztő emlékirata) című könyvében, a könyv a Püskínél jelent meg, 1997-ben.

17.

A történések ellenére mégsem a második szárszói konferenciával foglalkozó Forrás-szám volt az utolsó közéleti vihart kiváltó számunk.

⁷ Salamon Konrád: Szárszó. 1943, Forrás, 1983. 8. 11.

⁸ Tiszta-e a Forrás? Petőfi Népe, 1983. szeptember 14. 3.

Hatvani Dániel fogáspróbákat tartott, folytatni akarta a közélet irányába elforduló szerkesztői gyakorlatát, s nem is ok nélkül, ezt a gyakorlatot nem egyszerűen egy szerkesztő vagy egy lap alakította ki, hanem maga a kor. Jól jelzi ezt az a valóságfeltáró hullám, amelyik a nyolcvanas évek elején, de természetesen már korábban is, a magyar folyóiratokban felszínre tört, ez alighanem elválaszthatatlan volt a korábbi reformszocialista törekvésektől.

Falakba ütközve nyilvánvalóan megdöbbsent azon, hogy a korábbiakhoz törekvései most fegyelmiket, meghurcoltatásokat eredményeztek. Ebben a helyzetben a lehetőségeit kereste, sokszor nehezen értelmezhető módon. Csak részletet közölt Lezsák Sándor versciklusából, visszaadta Buda Ferenc 83 című versét, s Kósa Ferenc gyönyörű esszéjét, ezek az utóbbiak később az *Alföld*-ben jelentek meg, ugyanakkor újabb kísérletet is tett a nyitásra, erre a kísérletre ezerkilencszáznolcvannégy decemberében, az úgynevezett népfőiskola-számunk megjelentetésével került sor. A hatalomtól érkező újabb ütések és retorziók aztán nyilvánvalóvá tették számára, hogy mozgásteret beszűkült, ettől a pillanattól kezdve újfajta folyóiratmodell kidolgozására törekedett, ez a törekvése, annak ellenére, hogy ezerkilencszáznolcvanhatban átalakította a lapot, nem járt eredménnyel.

Súlyosan érintett bennünket Zám Tibor 1984 áprilisában bekövetkezett halála. Tibor régóta a halál közelében élt, mégis megdöbbsentünk, amikor a halálhírt hallottuk. „... dédelgetett terveit mind gyakrabban keresztelte betegség, mely szervezetét apránként, de könyörtelenül aláásta. Folyóiratunk legbelső gárdájához tartozott, s most egyszerre kínzóan és fájdalmasan érezzük hiányát. Tavaly augusztusban Bodor Jenő maradt el mindörökké a kedd délutáni szerkesztőségi értekezleteinkről. S hiába lessük az ajtót, most már Zám Tibor sem lép be rajta, vállán az otromba szabású tarisznyával. Fogyunk, fogyogatunk...” – írta Hatvani Dani a búcsúztatójában.⁹

Fogyunk, fogyogatunk, ez a kifejezés már nem csupán fizikai önmagunkra, hanem a reményeinkre is vonatkozott.

18.

Ez az írás teteti fel velem a kérdést, milyen jövőképünk volt egy társadalmi-politikai kérdésekkel foglalkozó folyóirat szerkesztőségében rövid öt-hat évvel a rendszerváltás előtt?

Talán fölösleges is mondanom, hogy hosszú távra szolgáló jövőképünk nem volt.

Arra, hogy létezhet a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet, gondolni sem tudtunk. Ma is kérdés, természetesen, hogy ez az átmenet megvalósítható-e sikeresen.

Akkor nem gondoltuk, hogy ez a kérdés egyszer napirendre kerül. Én legálábbis nem gondoltam.

A valóságismeret és a történelemismeret, alighanem ez vezetett bennünket, de arról, hogy ezek az ismeretek valamikor is összeállhatnak egészszé, nos, ezzel kapcsolatban aligha voltak bármilyen sejtéseink is.

⁹ H. D.: *Zám Tibor (1929–1984)*. Forrás, 1984. május, B/III.

S hol volt még ettől a rendszerváltás!

Egyre többet olvastunk a Nyugatról bejövő könyvekben, lapokban, s az itthoni szamizdat kiadványokban is ötvenhatról, olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy akkor a fennálló hatalom egy-egy megnyilvánulásával éreztem magam szemben, s inkább a jobbitó, nem pedig az egészet megváltoztatni akaró szándék élt bennem.

Abban az időszakban elég sűrűn találkoztam Lezsák Sándorral, tőle is számos ötvenhatal kapcsolatos kiadványt kaptam, de az olvasottak kapcsán, minden ilyen olvasmány egyébként a jelenre utalt vissza, legalábbis a gondolkodásunkban, szóval az olvasottak kapcsán a jövővel kapcsolatosan egyetlen szót sem váltottunk.

Azt a politikát, a működését néha közelről szemlélhettem, az alárendelő társadalmi rendszer megnyilvánulásának tartottam.

Németh László használja ezt a kifejezést, vele szemben a maga minőségszocialista elképzelése szerint a mellérendelő társadalom áll, ennek megvalósulását azonban nem tudtam elképzelni.

Ma, a rendszerváltás után sem tudom.

Ma már azt is látom, hogy minden politikai hibát és bűnt a szocializmusból következőnek látunk, mára nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a területen a politika önmozgásának is megkerülhetetlen érdemei vannak.

A Forrás körében Zám Tibor volt az, aki a maga racionális gondolkodásával és az általa vizsgált jelenségek mély elemzésével eljutott a szocialista gazdasági rendszer értelmetlenségének felismeréséhez. Gazdasági racionalizmusra való törekvése jól megfigyelhető a Bács-Kiskun megyei borhamisításokról írott szociográfiájában. „Nem hallgathatjuk el, hogy adó- és árpolitikánk a borválság idején érvényben lévőre emlékeztet, s mint ilyen, anakronisztikus: nem fejezi ki a termelési, a társadalmi struktúrában és a termelői gondolkodásban végbement változásokat” – írta. Ugyanezt az anakronizmust figyelte meg a közgazdaságtan törvényei és az állam által hozott törvények között: „Itt kell felelnünk arra, hogy miért engedi meg az állam mégis azt, amit megtilt... – mondta. – Azért, mert nem lehet meg nem engedni. Azért, mert a piacon a jogi formulák alárendelődnek a közgazdaságtannak: a cukor árának, a bor árának, a keresletnek, a kínálatnak, a termelő, a felvásárló, a kereskedő érdekeinek s az érdekek egyeztetésének.” Ebből következően Zám Tibor az általa kifogásolt jelenségeknél is a szakszerűség irányába mutató gazdasági változtatásokat követelte. „Ha eltekintünk a borért folyó nagy versenyfutástól – írta például a Bormellék visszásságainak kapcsán –, az érvényben levő árrendszer önmagában is hamisításra inspirál. A jövedelmező ültetvények gazdáai a legnagyobb elérhető haszon reményében hamisítanak, a keveset termő szőlők birtokosai pedig azért, hogy a jövedelmezőségnek legalább az alsó határát elérjék: tudniillik csak így maradhatnak a mezőnyben, csak így nem hullanak el a borfronton. A fentiekből az következik, hogy a káosz és anarchia megszüntetésére irányuló borpolitikának – ha fogvicsorgatva is – olyan árrendszert kell bevezetnie, amelyben a jelenleginél nagyobb haszonhányad jut a termelőknek.”¹⁰

10 Idézi: Orosz László–Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskeméti Lapok Kft. 2003, 109.

Ha a mai világnak valakivel szemben van tartozása, akkor biztosan Zám Tibor az. Zám Tibor a szociográfiával nem úgy akart hatni, ahogy az író az írásaival hatni szeretne, hanem eredményt akart elérni, a kialakult gyakorlatot szerette volna megváltoztatni. Nevét, ha említik, a szociográfia kapcsán említik, pedig a líraiságtól nem mentes szépirói művei is jelentősek.

19.

Abban, hogy azt mondom, ezerkilencszáznyolcvannégyre a nyolcvanas évek felfrissülést, politikai pezsgést hozó lendülete az irodalmi folyóiratokban felszámolta magát, nyilván közrejátszik a magam tapasztalata.

Bodor Jenő és Zám Tibor halála után nemcsak kevesebben lettünk, hanem a lehetőségeink is erősen visszaszorultak. Hatvani Dani az ezerkilencszáznyolcvannégy decemberében megjelentetett népfőiskola-számmal tulajdonképpen „bemerte”, hogy az előző év végén felállított szerkesztőbizottsággal együtt dolgozva mekkora szabad teret tud magának biztosítani.

Tulajdonképpen semekkorát nem tudott, de nem a szerkesztőbizottság miatt, hiszen erre a számra megjelenés előtt annak tagjai is rábólintottak, hanem azért, mert a kultúrpolitika irányítói akkor már csupán a maguk kis-szerű hatalmi játszmáival voltak elfoglalva, a helyi hatalmi erők pedig nem tudták tompítani a központi akaratot. Pontosabban mondom, tompítani tudták, ám még így is megaláztatások sora következett, ezeket főképpen Daninak kellett elviselnie.

Nyolcvanhárom végén felszámolták a *Mozgó Világot*, nyolcvannégy végén a *Forrás* is elveszítette a maga akcióképességét, a külső szemlélő azonban még ezt követően is a hatalom által problémásnak tartott közlések sorával találkozhatott. Ezerkilencszáznyolcvannégyben az *Új Forrás* közölte Nagy Gáspár méltán elhíresült Nagy Imre-versét, a vers a halottak méltó eltemetésének ősi kötelességére figyelmeztetett, ezerkilencszáznyolcvanhatban Nagy Gáspárnak *A fiú naplójából* című, ugyancsak ötvenhatra utaló verse váltott ki viharokat, a kiszivárgott hírek szerint maga Kádár János teljesítette a kulturális irányítás régi célját, a *Tiszatáj* szerkesztőségének felszámolását. Kádár ekkor még aligha gondolta, hogy három év múlva sor kerül Nagy Imréék újratemetésére, s az általa kialakított, s a több mint harminc éven át uralt rendszer az ötvenhatra való utalással számolódik fel, legalábbis a kereteket illetően. Feltehetően ekkor még azt sem gondolta, hogy egyszer neki magának is szembe kell néznie a Nagy Imréék halálában viselt felelősségével.

Az ütközetek, nézhetjük így is, folytatódtak, a sort az Írószövetség ezerkilencszáznyolcvanhat végén megtartott közgyűlése folytatta, ennek ellenére mégis azt mondom, hogy ekkor, a nyolcvanas évek éppen megkezdett második felében már jóval kisebb volt az irodalmon keresztül való politizálás iránti érdeklődés, mint korábban, akár csak pár évvel is előtte.

Ne felejtjük, a Szovjetunióban Gorbacsov ezerkilencszáznyolcvanötben került hatalomra, nálunk ebben az évben került sor az ellenzék, vagy inkább így mondom, a potenciális ellenzék különböző csoportjainak a monorierdei kempingben

megtartott találkozója, ezerkilencszáznolcvanhét szeptembere már a lakiteleki találkozóé, s ugyancsak ekkor jelent meg a *Medvetánc* „mellékleteként” a *Fordulat és reform* című, a magyar gazdaság helyzetét összefoglaló tanulmány, számos háttér tanulmánnyal együtt.

Az irodalomról és a metaforákról érezhetően a gazdaságra és a politikára helyeződött a hangsúly.

A Tiszatáj szerkesztőinek, Vörös Lászlónak, Annus Józsefnek és Olasz Sándornak a menesztését Kádár János kezdeményezte, ugyanakkor nehezményezte, hogy a felmentést a pártszervek intézték, s nem azok, akiknek ez a jog szerint a feladatuk lett volna. A szerkesztők menesztését Kádár ötvenhat harmincadik évfordulójának közeledésével magyarázta.

A monorierdei találkozóról egy politikai tájékoztatón szereztünk tudomást. Hodossi Sándor, a megyei pártbizottság ideológiai titkára jelezte, hogy ezen a találkozón, egyből megkérdeztük, hogy mi volt ott, felszólalt Nagy Gáspár Miklós is, ez alighanem önmagában is jelzi az illetékes szervek tájékozottságát.

Azt, hogy akkor milyen alapigazságokat kellett kimondani, minden távolabbi jövőre való utalás nélkül, jól jelzi annak az interjúnak az országos sikere, melyet Gyarmati Istvánnal készített Staar Gyula. Gyarmati akadémikus mondta: „Úgy gondolom, hogy mindazokat az embereket, akik tudósaikat, tanáraikat, mérnökeiket, orvosait stb. lebecsülik, fel kellene világosítani arról, hogy ha a saját értékítéletüknek megfelelően élnének, akkor le kellene mondaniuk minden technikáról, műanyagról, nemesített vetőmagról, gyógyszerokról stb. (...) Az a társadalom, amelyik ezt sokáig tűri, az előbb vagy utóbb olyan kaotikus állapotba jut, amelynek végső kimenetele kiszámíthatatlan. ...a harmadik gazdaságban folyó pénz feléből minden értelmiségi fizetését, de még az alacsony nyugdíjakat is megduplázhathatánk.”¹¹

20.

Egyre többet megérttek abból, ahogyan Hatvani Dani megélte a *Forrás* elleni támadásokat.

Nem a kísérő jelenségeket értem, néha látványosan nem érdekelte, hogy mi történik a *Forrás* körül, a Gázsó-Zelei kettős például úgy készített vele kolumnás interjút a *Magyar Hírlap*nak, hogy abban a *Forrás*ról alig esett szó, azt sem értem, s akkor sem értettem, hogy miért hirdette hangosan a kivonulását, nem csak a tanyájára való kivonulásáról volt szó, hanem a szellemi életből való kivonulásáról.

Nem értettem a kivonulását, de értem, legalábbis érteni gondolom, az összeomlását.

Ezerkilencszázharminchétben született, jogi tanulmányokat folytatott a szegedi egyetemen, újságíróként-szociográfusként a kádári konszolidációba nőtt

---

¹¹ Staar Gyula: *Életünk is irreverzibilis folyamat. Beszélgetés Gyarmati István állami díjas akadémikussal.* Természet Világa, 1984. 12. 541.

bele, ezerkilencszázhetvennégyben lett a *Forrás* főszerkesztője, Bács-Kiskun sajátos mikroklímája egy ideig, igaz, nem sokáig, védettséget biztosított számára. Aztán jöttek a durva, kisszerű támadások, a Csoóri-írás pengével való kivágása, a Kiskunhalassal foglalkozó szociográfiák ügye, a Szárszó-szám és következményei, aztán a népfőiskolai szám, s az azt pártfogoló Vitányi Iván pálfordulása, s ezer más, mindez leginkább helyi közvetítéssel, egészen addig, amíg nyilvánvalóvá nem vált számára, hogy az a modell, amelyet a maga számára szociográfusként és szerkesztőként is kialakított, már nem működik.

Nem működik, mert a hatalom felszámolta, ami azt is jelentette, hogy a reformkorszakot is felszámolta, hiszen a szociográfia látéletet készített, akár a politika számára is, ám a politika ebből csak a számára tolerálható keretek közt kért valamennyit, aztán pedig már semennyit sem kért.

Dani a politika működésképtelenségét a nyolcvanas évek közepén belátta, ebből a helyzetből viszont már nem tudott továbblépni.

Végül is 1986-ban *Hatvani Dániel* átalakította a *Forrás*t, ezt új borító és új tipográfia is jelezte. A lap irányát a kultúrantropológiában jelölte meg, s a szépirodalom helyett a riportot, az esszét, a tanulmányt helyezte előtérbe. Hosszas előkészítés után jó számokkal jöttünk ki, ám akkor már feltűnt a rendszerváltást előkészítő hullám a maga történeti, politikai és gazdasági érdeklődésével, így ez a váltás nem keltett visszhangot, ráadásul a szellemi élet jelzett változása a lehetséges szerzők körét is szűkítette. Emlékiratában *Hatvani Dániel* idézi egy, a *Forrás* megújításával kapcsolatos tanácskozás jegyzőkönyvét, 1986-ból. „Füzi László, a lap technikai és olvasószerkesztője úgy foglalt állást, hogy a folyóirat mindenképp megérett a továbblépésre. Hozzátette: tele van az ország szellemi élete megdermedt folyóiratokkal. Új tájékozódási pontokat kell kijelölni. Látnunk, érzékelnünk kell azt, hogy korábban megszokott pozíciójától 'ellépett' az irodalom, s ezt a folyóiratstruktúrájának követnie szükséges.”¹² Rövidre zárva egyetlen mondatban összefoglalom, amire akkor gondoltam. Ha már nem lehet harcos a lap, akkor az irodalom területén az új, a korról az irodalom eszközeivel magas esztétikai szinten szóló irodalmat kell közölni, többnyire ezt hajtogattam akkoriban. Erzékeltem a magyar irodalomban lezajló változásokat, s félttem, hogy elszakadunk ezektől a folyamatoktól.

21.

A nyolcvanas évek közepéig-második feléig számos változás érte a családunkat is.

Magántörténeteink a lányok fejlődése, növekedése során gyarapodtak, Ági nyolcvannégyben „visszament” dolgozni, másképpen nem tudtunk volna megélni, lakáshoz jutottunk, a részleteket fizetnünk kellett, az egy fizetés ehhez kevés volt. Félegyházára került, látókörünk az Alföldön ezzel érezhetően növekedett. Félegyháza érezhetően más, kisebb, s a hagyományokat Kecskemétnél jobban őrző város volt, Ági ásatásai révén Félegyháza környékét is megismertük.

Az általunk megismert emberek köre is nagyobb lett, Kecskeméten szinte valamennyi kulturális intézményben voltak barátaink. A könyvtárban akkori-

¹² Hatvani Dániel: *Tülatomfák árnyékában. Egy irodalmi főszerkesztő emlékiratai*. Püski, 1997. 83.

ban, ahogy írtam, Várszegi Lajos segített mindenben, amiben hozzáfordultam. Ugyancsak a könyvtárból hívott föl Tóth Ági, Szegeden végzett magyar–történelem szakon, Ilia tanár úr mondta neki, ha Kecskemétre kerül, keressen meg bennünket. Ági sokat járt hozzánk, mi is látogattuk őt, sokat beszélgettünk, valójában sokat beszélgetünk ma is, ha alkalmunk nyílik rá. Ági akkor került az egyetemre, amikor mi eljöttünk Szegedről, részt vett a nyolcvanas évek elejének szamizdatos, repülőegyetemmes világában is, ezek akkor, amikor mi ott voltunk az egyetemen, ez a világ még nem létezett.

Meglehet, magántörténetek ezek, de talán nem csak azok, azt jelzik, hogy a mi nemzedékünk a mindennapokban nem működtethető családi-rokoni kapcsolatokkal a baráti kapcsolataiban próbálta újraélni.

Kecskeméten élt Dobozi Eszter, egyetemi csoporttársam is, Ági lányunk születésekor éppen abban a tízemeletes, „tanácsi albérlet” célját szolgáló házban laktunk, mint ő, így amikor Ágival el kellett indulnunk a kórházba, őt kértük meg, hogy vigyázzon Zsófiira. Komáromi Attila, aki korábban a pártbizottságon dolgozott, Dani kérésére ezerkilencszáznolcvanöt márciusában lett a szerkesztőség munkatársa. Korábban a színház igazgatója volt, amikor a Jancsó Miklós–Gyurkó László–Hernádi Gyula hármas Kecskemétre került a színházhoz, mondtam neki, hogy írjon naplót a történeésekről, máig bánja, hogy ezt nem tette meg.

Várszegi Lajos (1952–1995) könyvtáros. Életéről alig tudok valamit, nem tudom, hogy mikor és hol tanult. Kecskemétre kerülésem után számomra ő volt a könyvtáros, a Városháza épületében lévő könyvtár minden zugát ismerte, s minden könyvet azonnal megtalált. A könyvtár új épületének fölavatása után gondolkodtam azon, hogy milyen szerepet töltött volna be ebben az új könyvtárban.

22.

A városon kívül is nőtt ismerőseink, barátaink köre.

A *Forráshoz* tartozók, a *Forrást* olvasók köre szinte behálózta Bács-Kiskun megyét. Kiskunmajsán a Jonathán Tsz abban az időben hozta létre a Helytörténeti Gyűjteményt, Kozma Huba lett a vezetője. Huba és a körülötte lévők számos kiállítást, író-olvasó találkozót rendeztek, ott, Majsán éreztem meg, hogy kicsike településen is lehet helyhez kötődő szellemi életet teremteni. Orgoványon Virágh József és családját ismertem meg, Jóska verseket írt, az orgoványi általános iskolában tanított, színjatszócsoportot vezetett.

Lakiteleken élt Lezsák Sándor, vele is hamar kapcsolatba kerültem. Kecskemétre kerülésünk előtt jó egy évvel, a nyolcvanéves Németh Lászlóra emlékezve, előadást tartottam a TIT-ben, ezt Kozmács István, egykori csoporttársam szervezte meg. Erre az előadásra Pintér Lajos jött el a *Forrástól*, és Lezsák Sándor jött be rá Lakitelekről. Ezért mondom, hogy a mi életünkben mindennek, így Kecskemétre kerülésünknek is, megvolt a maga előzménye.

Nem tudom, hogy mikor mentünk ki először hozzájuk. Első tapasztalatként az átalakított, a maguk életére formált tanyájuk képe őrződött meg bennünk, későbből emlékszem arra a versére, amelyikben az asztalán lévő könyveket,

lapokat, írásokat, leveleket mutatta be, aztán pedig az tűnt fel, ahogy szinte demonstratív módon vállalta a véleményét. Aztán egy újabb mondata egy interjúból, erősen élek mostanában, mondta. Ágival is jártunk náluk, s a *Forrástól* is, másokkal, többször találkoztam ott Pócs Péterrel, aki plakátművészként lett ismert, s Zám Tiborral, ez azt jelzi, hogy Sanyival már nyolcvannégy tavasza előtt kapcsolatban voltam. Ezerkilencszáznyolcvannégyben Nyugatra utazott, Borbándi Gyulának a népi mozgalomról írott könyvét kaptam tőle ajándékba, a szerző nekem szóló dedikációjával.

Arra, hogy Kőhegyi Mihályt mikor és hol ismertem meg, már nem emlékszem. Mihály régész volt, kiváló régész, s ezer más is érdekelte, a régészetet, a numizmatika és pénztörténet mellett érdekelte a művelődés- és művészettörténet, és az irodalomtörténet is. Ágival és velem is kereste a kapcsolatot, ő vetette fel, hogy összegyűjti a közgyűjteményekben lévő Németh László-leveleket, s dolgozzam fel azokat. Ez a munka a korábinál mélyebben rántott bele a Németh László-filológiába, s a Németh-levelek kiadásának elindítója lett.

Kőhegyi Mihály (1934–2001) régész. Katymáron született, az egyetemet Budapesten végezte, 1958-ban került Bajára, a Türr István Múzeumba, 1986-tól a múzeum igazgatója volt. Szerteágazó tevékenységének egyik ága a régészethez kötődött, a másik a pénztörténethez, ezt követően következtek a fentebb jelzett tevékenységi körök. Sajátos egyénisége számos történetben őrződött meg. Erősen kötődött a reáliákhoz, ám hirtelen fordulattal szinte mindig átváltott az elvont gondolkodásra, jelezve, hogy érti a világ működését.

Vörös Gabriella nekrológiájából idézek: „Kétségkívül, régészeti tevékenységének legnagyobb vállalkozása a madarasi 2–5. századi szarmata temető feltárása volt 1963 és 1974 között. Elbeszélése szerint sokszor került nehéz helyzetbe, amikor 'üres' felületeket ásatott fel, de csak így sikerülhetett természetes és – a szarmaták által kialakított – mesterséges határaival együtt feltárni a teljes temetőt 623 sírjával és a területen található kicsi Árpád-kori sírcsoportot és a hozzá tartozó laza szerkezetű falut. (...) A régészet mellett a numizmatika állt hozzá a legközelebb a tudományok közül. Egyik riportjában arról beszélt, hogy éppen a madarasi temető pénzmellékletei ösztönözték arra, hogy közelebből megismerkedjen velük, s rajtuk keresztül a pénztörténettel. Néhány év múlva az egész Alföldről összegyűjtötte a római pénzeket, végül máig fontos, kereskedelemmel és úthálózattal kapcsolatos szakcikkük születtek a kezdeti érdeklődésből. (...) Gazdag könyvtára – családja akaratából – a szegedi múzeumba került. Az adomány fiatal szakemberek képzését segíti majd, elsősorban a Régészeti Tanszék hallgatói veszik hasznát hagyatékának.”¹³

A nekrológhan jelzett jelentős madarasi ásatásának feldolgozása halála után tíz évvel jelent meg: Kőhegyi Mihály–Vörös Gabriella: *Madaras-halmok. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről*, Szeged, 2011.

13 Vörös Gabriella: *Kőhegyi Mihály*. Archeológiai Értesítő, 128 (2003), 264, 265.

Más körök is formálódtak, ezek többnyire a *Forrás* korábbi szerzőihez kötöttek, de a *Forrásban* korábban nem publikáló írókhoz kapcsolódó barátságok formálódását is magával hozta az idő.

Vekerdi László írásait ismertem korábról is, Ilia tanár úr is sokat mesélt műveltségéről, hatalmas tudásáról. Sokat publikált a *Tiszatájban*, de a *Forrásban* is. Én magam az Arcok és vallomások-sorozatban megjelent Németh László-könyvével találkoztam először, a *Valóságban* a vidéki folyóiratokkal foglalkozó írását olvastam, ezt az egri *Forrás*-esten idéztem is. Laci bácsival ezerkilencszáznolcvannegyben találkoztam először, egy Németh Lászlóval foglalkozó tanácskozáson, sokat beszélgettünk, később levelet írtam neki, ezt a kapcsolatot legtöbbször a munkára gondolva őriztük haláláig. Sándor Ivántól az *Utunk szabályai éjszaka* című, ezerkilencszáznolcvanegyben megjelent kötetét olvastam először, nem a megjelenésekor, hanem már Kecskeméten, a könyvtárból kölcsönözve. Megragadott a történelem folyamatainak, kavargásainak mély elemzése. Barátságunkban a kezdő lépést Iván tette meg, *A Németh László-pör* című könyvének a regényekkel foglalkozó fejezetét küldte el, ezt közöltük is. Grendel Lajost beszélgetésre hívtam meg, itt volt velünk több napon át, vele is sokat beszélgettem akkor, s később is. Baka Istvánnak inkább csak a nevét ismertem Szegedről, megjelenő kötetéről ismertetéseket írtam, rendszeresen megküldte dedikált kötetét, ha Szegeden jártam, Ilia tanár úrral rendszeresen felkerestük, ahogyan Lengyel Andrást is. Mindketten korábban is írtak a *Forrásba*, s később is. Kovács András Ferenc versei a nyolcvanas évek végén jelentek meg először a *Forrásban*. Azt sem tudom, hogy Benes Józsefet mikor ismertem meg, azt tudom, hogy először Szegeden találkoztam vele, akkor még ott éltek, az első kiállítását viszont már Kecskeméten láttam, a Bolyai-gimnáziumban.

Aztán az értelmezés évei következtek.

Első találkozásainkkor, levelezésünk kezdetén nem tudtam, hogy a velük kialakuló kapcsolatomban majd a lap újabb évei alapozódhatnak.

„A Forrás – helyi szerzők jelenlététől függetlenül – úgy hozzátartozik Kecskemét arcához, akár a szépen restaurált főtér, Lechner Ödön városházájával s négy sarkán négy magyar vallás békésen és méltósággal egymásra néző templomával.”¹⁴

Vekerdi László (1924–2009) tudománytörténész. Gondolkodásáról, az általa művelt számos tudományterületről többször írtam. Gondolkodását jellemezve most Németh Lászlóhoz írott leveleinek egyikét idézem. Akkor, amikor Vekerdi László elveszítette állását, Németh felvetette, hogy ebben az ügyben megkeresi Aczél Györgyöt. Vekerdi László erre a következőket válaszolta: *„Nagyon megörültem – mint mindig – a Laci bácsi sora-inak, nem tudom, mi lenne velem, ha nem kötnének ezek az imaginárius láncok ehhez a kies magyar élethez. Aczélékkal való ismeretségre nem vágyom, most kevésbé hiányoznak*

14 Vekerdi László: *Megyei folyóiratainkról*. Valóság, 1979, 10. 58.

*a nagy patrónusok, mint bármikor. S ha valamit szeretnék még az életben, az éppen a kultúrpolitikánk bírálata lenne a 17. századtól napjainkig.*¹⁵

A levél 1963 februárjában–márciusában íródott.

24.

Figyeltem a szerkesztőségi életet, hallottam a híreket más lapoktól is, létezett akkor a cenzúra és az öncenzúra is, ám a szerkesztő soha nem tudta, mikor miből lesz a baj.

A hatalom gondolkodása kiismerhetetlen volt, soha nem lehetett tudni, mi lesz az, amin átsiklanak, s mi lesz az, amibe belekötnek.

A kialakult gyakorlat szerint a szerzővel illet megbeszélni, hogy egy-egy mondatának mi lesz a sorsa, ha a szerkesztő úgy ítélte meg, hogy hozzá kell nyúlnia az íráshoz.

Barátságatlan lépésnek számított a szerző tudta nélkül belenyúlni az írásba. Az is előfordult, hogy a jó szándékú szerkesztő egyik írásomat egyetlen magyarázó mondatral kiegészítette. A levonatot olvasva éreztem, hogy ez a mondat nincs a helyén, kilóg az írásból, de nem nyúltam hozzá, hiszen ha a szerkesztő a felelősség, s az övé volt, ezzel tették ezt a közlési rendszert ördögivé, akkor ő tudja, hogy az írásomat miképpen „tálalja”.

E. Fehér Pál a *Népszabadság*ban ettől az idegen mondatától elindulva támadta az írásomat.

Valóban minden megtörténhetett.

Egy ideig próbáltam legalább az emlékezetemben rögzíteni, hogy egyik vagy másik írásból mi maradt ki, aztán felhagytam ezzel. Rájöttem, hogy minden tapasztalat csak az adott rendszeren belül bír érdekességgel, abból a rendszerből kilépve azonnal érdektelenné válik mindez.

Mi lett ennek a rendszernek a következménye?

Az, ami ma van.

A cenzúra talán kevésbé tette tönkre a közérzületet, mint az öncenzúra. A vélemények elfojtása, kényszerű átformálása nem csupán az irodalmat, hanem a társadalom lelkületét is érintette.

Talán ennek tudható be, hogy még ma is nehéz kéziratot visszaadni, bármire hivatkozhatunk, a minőségre is, pontosabban a minőség elvének az érvényesítésére, az, aki a kéziratát visszakapja, ma is a cenzúra működésének tulajdonítja ezt.

25.

Ezerkilencszáznyolcvanhat telén elutaztam Buda Ferencsel a Szovjetunióba.

Ferit a Szovjetunióban élő török nyelvű népek kultúrája foglalkoztatta, Kazahsztánba és Kirgíziába szeretett volna utazni, ehhez az utazáshoz kapcsolódott párnapos moszkvai tartózkodás is.

---

15 Németh László élete levelekben, i. m. II. 236.

Több oka is volt annak, hogy vállalkoztam erre az Írószövetség által megszervezett útra.

Az egyik ok kétségtelenül maga a Birodalom volt, régóta érdekelt, hogy mi tartja össze ezt hatalmas, szinte elképzelhetetlen méretű Birodalmat.

A másik okot a nemzeti kérdés jelentette, az, hogy a kazakok vagy kirgizek miképpen élnek a Birodalomban, vagy a többiek, akiket akkor önálló népként alig tartottunk számon, a Szovjetunióhoz való tartozásuk ennél erősebb meghatározottságuknak bizonyult.

Foglalkoztatott az írószövetségi utak rituáléja is, később Updike egyik regényét olvasva meggyőződhettem arról, hogy kidolgozott forgatókönyv szerint fogadták a Szovjetunióba érkező írókat, s ottlétük is a forgatókönyv szerint zajlott.

Ennek az útnak az aktualitását Gorbacsov hatalomra kerülése jelentette, érdekelt, hogy a peresztrojka és a glasznoszty hozott-e bármilyen eredményt is.

Nem hallgathatom el azt sem, kíváncsi voltam, hogy annak a vonzalomnak, amelyik Ferit a közép-ázsiai kultúrákhoz kötötte, mi az alapja.

Az utazásunk során erről tudtam meg a legtöbbet, sokat beszélgettünk a kultúrák kölcsönhatásáról, s arról, hogy a közép-ázsiai hatás miképpen őrződött meg a mi kultúránkban.

A Birodalmat számomra érzékelhető módon a hadsereg, az aktuális vezetők szinte mindenhova kitett portréja, s ennek a hatalmas térnek a legkülönbözőbb pontjait összekapcsoló közlekedés teremtette meg. Megdöbbenett, bár csak a tapasztalatlanságom miatt, hogy a különböző népekhez tartozók mennyire szét-szóródtak ebben a hatalmas Birodalomban.

Alma-Ata és Frunze is lakótelepekből álló város volt, más nem is lehetett egyik sem, hiszen itt a városoknak jóval rövidebb története volt, mint nálunk. A hagyomány, s ez is érthető, viszont a lakótelepi lakásokban is közelebb állt hozzájuk, mint a mi hagyományaink a mi világunkhoz.

Ezerkilencszáznyolcvanhatban a Birodalom még szilárdan állt a lábán, a peresztrojka számunkra sajátos kísérő jelenségében mutatkozott meg, időnként csődületet észleltünk egy-egy sarkon, a csődület közepén kartondobozból árulták a vodkát, a hiányban szenvedőknek nyilván ezzel a lépéssel igyekeztek azonnali alkoholhoz férési lehetőséget teremteni. Bár Gorbacsov már 1985-ben hatalomra került, valójában csak 1986–1987 fordulóján adott teret a peresztrojkanak és a glasznosztynak. Amikor mi ott jártunk, még esélye sem volt egyetlen önállósodási törekvésnek sem, hazaérkezésünk után egy héttel verték szét, taposták tankokkal a betonba az alma-atai tüntetőket.

Ferit ezen az úton mélyen megismertem. Legmélyebben talán azt értettem meg, hogy belső feszültségeit, időnkénti magára maradásait nagy erők mozgósításával győzte-győzi le, itthon ebből jóval kevesebbet éreztem.

Az útról írtam, az írásban magamat kívülről szemléltem, nem tudtam fölnedni abban a tőlünk távoli világban.

Említettem már, hogy 1982-ben készítettem egy interjút Buda Ferencsel, most érzem fontosnak, hogy annak az interjúnak az egyik részletét idemásoljam, jelezve világképének meghatározó vonásait: „Nézz körül – mondta –: itt nincs katonás rend. De eszembe jut,

amit Thomas Mann ír *A törvény* című elbeszélésének hősről, Mózesről: »Rendetlen körülmények között született, tehát szerette a rendet.« Nekem ez azt mondja: csak úgy érdemes élni, ha világunkban, szemléletünkben minden a maga helyére kerül. S ez csak úgy történhetik meg, ha megkíséreljük a teremtett világot az emberi társadalommal, annak történelmével, a jövő esélyeivel és esélytelenségével; együtt a családot és az egyént a maga öröklött tulajdonságaival, az embert életével és halálával, tevékenységének minden formájával; a fizikai munkát a szellemi munkával, a teremtő munkát a keserves megélhetésért végzett nemszeretem munkával. Aki nem ezzel az igénnyel törekszik a világ megértésére, az vagy tudatlan vagy felelőtlen ember.¹⁶

26.

Ha tehattük, Kecskemétről is utaztunk haza, Ágiékhoz Pécsre, s hozzánk, Fertőszentmiklóstra.

Zsófit először kétéves kora után bíztuk a szüleimre, nagyon nehezen telt nélküle a két hét, aztán siettem érte, izgultam, kíváncsi voltam, milyennek látom az első pillanatban, majdhogynem kívülről, mert amikor hosszabb idő után látunk valakit újra, mindig kívülről látjuk.

Később olyannak már nem látjuk, mint amilyenek akkor láttuk, amikor pár hét után megpillantottuk.

Ezerkilencszáznyolcvannégy nyarán mentünk el Ágival és Ági édesapjával Erdélybe. A lányok a nagyanyjukkal maradtak Pécsen. Amikor két hét után visszajöttünk, Ági lányunk elfordult tőlünk, nem ismert meg bennünket. Döbbenetes volt

Ha Ági nem tudott jönni, mert a gyerekek még kicsik voltak vagy megbetegedtek, akkor egyedül utaztam haza. A disznóölést ekkor már az egyik karácsony előtti hétvégén tartottuk, a munka a végletekig leegyszerűsödött, mindenki tudta a dolgát. Délutánra végeztünk, este tartottuk a karácsonyt, s másnap reggel vagy délben indult mindenki vissza, ahogy az úti célja azt meghatározta.

Pesten a pályaudvarok közelében lévő könyvesboltokat mindig átnéztem, ekkor is az új könyveket kerestem, mint ahogy még ma is azokat keresem állandóan.

Az egyik hazafelé vezető utamon az *Újhold-Évkönyv* második kötetét találtam meg.

27.

Szegedre is utaztam rendszeresen.

Ha mentem, akkor mindig Ilia tanár úrhoz mentem, s vele mentünk, mint régen a *Kincskereső* szerkesztőségébe vagy a Fekete-házba.

Úgy emlékszem, akkor kevesebbet utaztunk, mint ma.

Körülményesebb lett volna, vagy csak nehezebben szántuk rá magunkat az utazásra?

---

16 *Életünk és vállalt sorsunk az irodalom. Buda Ferencsel beszélget Füzi László. Napjaink, 1982. november 6.*

Nem tudom.

Ezerkilencszáznyolcvannégy szeptemberében ünnepeltük Ilia tanár úr ötvenedik születésnapját, az ünnepségről Baka István kísért ki az állomásra, az én induló vonatommal szemben jövő vonattal érkezett Mészöly Miklós.

Akkor találkoztam Mészöly Miklóssal először.

Ha Ilia tanár úrral találkoztunk, lehallgatták a beszélgetéseinket.

Ha levelet írtunk, elolvasták a leveleinket.

Ha telefonáltunk, akkor a telefonbeszélgetést hallgatták le.

Amikor mindezek után hosszú évekkel felmentem Pestre, a Történeti Hivatalba, hogy megnézzem a velünk kapcsolatban keletkezett anyagokat, igyekszem a hivatalos nyelvet használni, elsőként egy telefonbeszélgetésünket megörökítő gépiratot tettem elé.

Azonnal felidéződött bennem az, amikor beszerelték hozzánk a telefont.

Várnunk kellett, nagyon sokat kellett várnunk arra, hogy telefonvonalunk legyen.

Értesítettek bennünket, hogy mikor szerelik be a készüléket.

Ágival mindketten hazamentünk a jelzett időpontra.

Amikor a szerelők végeztek a munkával, az egyikük jelezte, hogy felhívja a központot.

Erre azt a választ kapta, hogy itt másként kell csinálni, mint ahogy máshol csinálják.

Innét tudtuk, hogy lehallgatják majd a telefonbeszélgetéseinket.

28.

Pár év után a szerkesztésről is lettek elképzeléseim, benne éltem a szerkesztőségben, az általam becsült szerzőket közölte a lap.

Barátaink, ismerőseink lettek ebben a városban is, s nem csupán a munkatársi körben. Zsófi első, már iskolai osztálytársakat vendégül látó születésnap ünnepségén a gyerekek szülei közt ott voltak leendő barátaink is.

Mindennek ellenére a nyolcvanas évek második felében összeomlottam.

Nem éreztem a munkám célját, nem bíztam abban, hogy a rám váró munkákat el tudom végezni, nehezen aludtam el, állandóan pörgött az agyam.

Ismét feltevődött a kérdés, mi lesz velem, velünk.

Éreztem a *Forrás* elakadását, mondhatom úgy is, éreztem, hogy az az irodalmi modell, amelynek valamilyen szinten én is részese voltam, már nem működik.

Hiába voltam majdnem két évtizeddel fiatalabb Daninál, az én gondolkodásomban is a közvetlenül a társadalomhoz szóló irodalom játszotta a vezető szerepet.

A társadalom elakadását is éreztem, nem tudtam, mi jöhet az életünket kitöltő pangás után.

Tapasztalatlan voltam, nem tudtam megnevezni az állapotomat.

Akkor még nem hallottam semmit a flow-ról, de a depresszióról sem, s azt sem tudtam, hogy a depresszió megelőzi a flow-t, társadalmi szinten is, s az egyes ember életében is.

Gyakorlati tevékenységekbe kezdtem, újra elmentem tanítani, óraadó lettem az egészségügyi szakközépiskolában. Később ennek az iskolának a pályáján fociztunk is, időnként elmentem az uszodába, távlatot azonban nem láttam magam előtt.

Ha írtam, akkor recenziókat írtam s tanulmányokat, az írásaim személyes hangjáról még nem lehetett beszélni.

A Belső Térről akkor még nem írtam semmit.

A Belső Térről akkor írok majd, amikor elveszítem a szüleimet és az otthoni világot.

Megjelenésekor az Újhold-Évkönyv induló, 1986/1-es kötetét is megvásároltam, a korábban jelzett második kötetben az első belelapozáskor Szócs Géza Születésnapomra című versére, József Attila-átiratára találtam rá, a vers első elolvasása óta élnek bennem a sorok: „Isten a nincs s van között / s a gumibotban is létezik. / Forgolódik a gumibot, / álmában rám emlékezik: / a gumibot is aluszik / s a társadalmi tudat is: / máma már nem hasad tovább.”¹⁷

A magam állapotára, helyzetértékelésére különösen a vers utolsó két sorát éreztem találónak, mondjuk így: a társadalmi tudat is aluszik / máma már nem hasad tovább.

29.

Másik út, családi, talán ezerkilencszáznyolcvanhétben.

Húgomék Hamburgban dolgoztak, őket látogattuk meg, mint ahogy tette ezt mindenki a családból, pontosan beosztva.

Hamburgról kevés emlékem maradt, a város képe ma már nem áll össze bennem. Arra viszont emlékszem, hogy Kielbe utaztunk, életemben először ott láttam a tengert. Az Északi-tenger finom, rejtélyes nyári szürkesége él bennem.

Nem mondom, hogy rejtélyesebb volt ez a tenger, mint a később megismert déli tengerek.

Nem mondom ezt, mert sem az északon, sem a délen lévő tengerek rejtélyességét nem ismerem.

Az, hogy a parttól pár méternyire úszkáltam bennük, nem jelenti azt, hogy a rejtélyeikkel találkoztam volna.

Az a fenti, északi szürkeség viszont összetettebb volt, mint a gyönyörű déli kékség.

Kiel után Lübeckbe utaztunk. Ennek a városnak a belső magját nem felejttem el soha.

Thomas Mann szülőházát sem.

Itt éreztem meg az értéket teremtő polgárság erejét.

Itthon az értéket teremtő polgársággal soha nem találkoztam, csak azokkal, akik hivatkoztak a polgárságra, vagy éppen siratták.

---

¹⁷ Szócs Géza: Születésnapomra. Újhold-Évkönyv, Magvető Kiadó, 1986/2., 85.

30.

A magyar társadalom még a nyolcvanas évek második felében is közösségi társadalom volt.

Nem úgy, ahogy a régi paraszti világ volt az, s nem úgy, ahogy a szocialista berendezkedés a felülről irányított közösségiséget elképzelte, hanem inkább úgy, ahogy a közös léttapasztalat a már ezer irányba széthúzó társadalmat még képes volt összeszorítani.

Ha másképpen lett volna, akkor a rendszerváltás sem lehetett volna közösségi történés.

Az volt, még akkor is, ha már nem úgy volt az, ahogy azt az idejétmúlt közösségiség felkent hirdetői elképzelték.

A nyolcvanas évek második felében még az emberek közötti anyagi különbségek sem érték el a mai értéket. A gazdasági tevékenységeket szabadabbá tették, ezzel természetszerűen a társadalom differenciálódása is megkezdődött.

Majdhogynem harminc év telt el azóta, közben nemcsak a rendszerváltás zajlott le, hanem korábban el nem képzelhető méretben mutatta meg magát számunkra is a világ, s elkezdődött – végbement? – a digitális forradalom. Az általunk megismert valóság mellett új valóságok jelentek meg.

Mіндеz egy időben a hagyományos közösségek és az egyén kapcsolatrendszerében a hagyományos értékek egyre inkább leválnak az egyénről, ez a tradicionális családi-nagycsaládi hagyományoktól való elszakadást jelenti.

32.

Ezerkilencszáznegyvenkilenc nyarán Olaszországba, Velence mellé, Jesolóba utaztunk, pontosabban Lido di Jesolóba.

Akkor jelent meg az első könyvem, annak a tiszteletdíja forintra pontosan állta négyünk egyhetes nyaralásának költségeit.

Ma ugyanakkora tiszteletdíjat kapok egy könyvért, mint akkor kaptam, a sokszoros infláció ellenére.

Ma talán egyetlen napi nyaralásunk költségeit sem biztosítaná egy-egy könyvem honoráriumam.

Megláttunk egy hirdetést, olaszországi nyaralást hirdettek, ez volt az első ilyen, amelyikkel találkoztunk, azonnal befizettük rá a könyvért kapott tiszteletdíjat.

Aztán útnak indultunk, akkor már megvolt a kis-Polskink, Ági vezetett, mint mindig. A tetőcsomagtartón sátrat vittünk, Ljubljánában meg kellett állnunk egy kempingben, egyetlen nap nem tudtuk volna megtenni az utat. A hegyekbe vezető úton végig a kapaszkodósávbán pöfögtünk.

Homokos tengerpartra kerültünk, a parton kilométer hosszan a szállodák nyug-
ágyai sorakoztak. Szállodánk egy saroknyira volt a sétálóutcától, ott találkoztunk
először az üdülőhelyek esti korzózóival, akik időnként betérnek egy boltba, kezük-
be vesznek egy cipőt vagy egy nyakláncot, aztán leteszik, s mennek tovább.

Jesolóból hajóval mentünk be Velencébe, egy másik nap Padovába utaztunk,
itt Donatello munkáját, Gattamelata lovas szobrát néztük meg, s a Scrovegni-
kápolnában Giotto freskóit, Veronába már nem jutottunk el.

Jesolóban a mindenhova magammal vitt kisorádióban hallgattam a közvetítést
Kádár János temetéséről.

Jelképnek és zárópontnak is tökéletes lenne, ahogy családuknak első nyugati nyara-
lásának és Kádár János temetésének az időpontja az életünkben összekapcsolódik.

De semmi sem ilyen egyszerű.

33.

Ennek a könyvnek a lezárását nem a Kádár-rendszer felszámolódása siettetí.

Az a rendszer voltaképpen nem is zárult le, számos vonása, összetevője benne
él mai világunkban.

Azon a záróponton gyorsabbnak gondoltuk a felszámolódását.

Azért zárom le ezt a könyvet, mert azon a hangon, amelyiken magamról kezd-
tem beszélni, az újabb történeteket már nem tudom elmondani.

Ebben a könyvben a hagyományos paraszti világból való kiszakadásomról
írtam. Amíg ezt a könyvet írtam, végig úgy éreztem, hogy nem csak magamról
vagy a velem történekről írok, tudtam, sokak életét határozta meg ez a kiszaka-
dás. Az életem akár rejtett történéseiről is ezért írtam szabadon, nem kitárulko-
zásnak gondoltam, hanem a közösen megélt történések jelzésének.

Korábban azt írtam, *Én-könyv*.

Igen, *Én-könyv*, de csak annyiban, hogy írásakor a magam életének társadalmi
vonatkozásai foglalkoztattak.

Életem újabb szakaszairól már nem tudok ezen a hangon írni. Az újabb tör-
ténetek már mintha magántörténekké lennének, ezeket a magántörténeteket nem
akarom és nem is tudom leírni. A velem történekkben, ha másért nem, akkor
azért, mert már több évtizede az irodalom világában élek, nyilvánvalóan közös-
ségi tartalmak is megmutatkoztak, ám ennek a könyvnek a személyes hangján
ezekről sem tudok beszélni.

Az irodalom világában eltöltött évekről talán egy emlékiratban tudnék írni, ám
emlékirat írására nem érzek késztetést, s feltehetően később sem fogok késztetést
érezni annak az írására.

Azt, hogy az eddig megélt életem mikor lépett ki a hagyományos közösségi
keretekből, nem tudom megmondani.

Feltehetően már az itt leírt történetek sem mind kapcsolódnak hozzá, ahogyan
azt is elképzelhetőnek tartom, hogy számos majdani történés csak az itt megraj-
zolt keretek között válik majd értelmezhetővé.